

ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ : ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਂਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਅਮੂਰਤ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕੌਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਰੂਪ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਹੁਨਰ, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੋਕ ਧੰਦੇ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਦਬੀ ਵਿਰਸੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖਜਾਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਕਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਸੈਫੁਲਮਲੂਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਕਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕਧਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਸਹਿਤ ਸੰਕਲਪ ਪੱਖੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਤਹਿਜੀਬ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਪੂਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਮਨ ਨਿੱਤ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਨਵੀਂਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੀਆਂ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਅਪਣਾਇਆ ਅੱਗੇ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਖੂਹਾਂ ਟੋਭਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਸੁਖਾਲਾ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪੜਦਾ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਖੂਹਾਂ ਟੋਭਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਣੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਦੇ ਲੂਆ ਲਏ ਚੰਦਰੇ ਨਲਕੇ’। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਦੋਂ ਜਦ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਨੌਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਡੂੰਘੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਤੇ ਵਿੱਲਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।¹

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ

ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਸੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਸੂਬੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਹਿਮਾਚਲ, ਹਰਿਆਣਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਸਦਕਾ ਜਿੰਨੀ ਸੱਟ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਵੱਜੀ ਉਤਨੀ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਛਾਂਗਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਭਾਵ ਦਰਿਆਵਾਂ (ਪੂਰਾ ਜਿਹਲਮ, ਪੂਰਾ ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਉਂ ਵੱਧ ਰਾਵੀ) ਦਾ ਖੇਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭਾਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਰਿਆਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਮੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸੌਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਉਪ ਭਾਗ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਮ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ (ਸਾਂਦਲ, ਰਾਵੀ ਨੀਲੀ ਅਤੇ ਗੰਜੀ) ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ। ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਮਾਝਾ, ਦੁਆਬਾ, ਮਾਲਵਾ, ਪੁਆਧ ਹਨ। ਪੁਆਧ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।²

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਸਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਐਮ.ਐਲ. ਜੋਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਅਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮਨੋਬਿਰਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਆਦਿ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ’।³

ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਣ’ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛਵਾੜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਠੰਡੇ, ਡੂੰਘੇ ਲੰਮੇ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ, ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਵਲ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਦਿੱਤੇ ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨਾ ਮੁੜਨ ਵਾਲੇ, ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧ ਪਧਰੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ‘ਤ੍ਰਿਗੁ’ ਜਾਂ ਪੰਚ ਨਦ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਚੰਗੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਤੇ ਘਰ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਾ ਦਿਲੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।⁴

ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੜਗ ਭੁਜਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਇਸ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਰ ਤਾਜ਼ਗੀ ਵਜੋਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਵਜੋਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਧਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਪਜਾਊ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗੀਆਂ ਇਹੀ

ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਰਹੀ ਜੋ ਇਹ ਦੇ ਅਖਾਣ ਸਮੋਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ'। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹੱਸਣਾ, ਖੇਡਣਾ, ਟੱਪਣਾ, ਗਾਉਣਾ ਵਜਾਉਣਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਠੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਜਦੇ। ਸਾਦ ਮੁਰਾਦਾ ਪਹਿਨਾਵਾ, ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਣਾ, ਲੜਨਾ ਭਿੜਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹਨ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾ ਭਾਜੀ ਰੱਖਦੇ, ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾ ਭਾਜੀ ਰੱਖਦੇ, ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਫਿਰ ਵੀ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਮਾਨਣ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਟਰੈਕਟਰਾਂ, ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਵੱਲ ਲਾ ਕੇ ਸੁਖਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਅਫ਼ਸਰੀ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਪੱਛੜ ਗਿਆ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਨਅਤੀ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਪਾਤਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿੱਟਣ ਲਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਧੰਦੇ ਈਜ਼ਾਦ ਕਰ ਲਏ।

ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਮੰਡੀਕਰਣ ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਸੌਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਗੋਂਗਲੂ, ਮੂਲੀ, ਗਾਜ਼ਰ, ਗੋਭੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪੀਜਾ ਬਰਗਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅੱਜ ਵੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੀਰ ਪੂੜੇ ਕੜਾਹ, ਸੇਵੀਆਂ ਤੇ ਪਰੌਠੇ ਪੁਲਾਅ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਜੀਵ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ, ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਦਾ ਚਾਅ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਅਜੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਨ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜਤਾ ਚਾਦਰਾ ਜਾਂ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ, ਪੱਗ, ਟੋਪੀ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੁੜਤੀ ਲਹਿੰਗਾ, ਘੱਗਰਾ ਤੇ ਦੁਪੱਟਾ, ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀ, ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੇ ਬਾਗ ਵਰਗੇ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਟ, ਪੈਂਟ ਨਕਟਾਈ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਭ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ ਛੱਡ, ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੀ ਪਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਹਿੱਤ ਮੇਲੇ ਮੁਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਹਾਸਾ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਲੋਕ ਨਾਚ ਤੇ ਲੋਕਖੇਡਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸਾਰੀਆਂ ਨਾ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸਾਭਣ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਗਥਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਹੁਣ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲੀਵੁੱਡ, ਬਾਲੀਵੁੱਡ, ਪਾਲੀਵੁੱਡ ਤੇ ਲਾਲੀਵੁੱਡ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੇ

ਪੀਢੀਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜੂਬੈਦਾ ਖਾਨਮ ਦਾ ਗੀਤ 'ਮੇਰੀ ਚੁੰਨੀ ਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਤੰਦਾਂ ਵੇ, ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਘੁੱਟ ਦੇਨੀ ਆਂ ਗੰਢਾਂ' ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦਾ ਗੀਤ 'ਸ਼ਾਲਾ ਜਵਾਨੀਆਂ ਮਾਣੀਂ, ਆਖਾ ਨਾ ਮੋੜੀਂ, ਖੁਜਾ ਪ੍ਰਵੇਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ 'ਸਾਡਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਵੇ, ਬਾਬਲਾ ਅਸਾਂ ਉੱਡ ਜਾਣਾ' ਵਾਰਿਸ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦਾ ਗੀਤ 'ਮਾਵਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਛਾਵਾਂ' ਬਾਬਾ ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼ ਦਾ ਗੀਤ 'ਬਾਜ਼ਰੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਸਾਂ ਤਲੀ ਤੇ ਮਰੋੜਿਆ' ਜੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ, ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਾਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਮੌਕੇ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਲ ਚੰਦ ਯਮਲਾ ਜੱਟ ਦਾ ਜਨਮ 1910 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਪਰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ 'ਘੜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲ ਨਦੀਉਂ ਪਾਰ' ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ 'ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਦਾ ਗੀਤ 'ਤੇਰੇ ਨੀ ਕਰਾਂਗੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਟਿਆ' ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੋਇਲ' ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ 1929 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਤੇ ਉਹ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜਿਆ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 1944 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤ 'ਮਧਾਣੀਆਂ, ਹਾਏ ਵੇ ਮੇਰੇ ਡਾਢਿਆ ਰੱਬਾ, ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਜੰਮੀਆਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ, ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦੀ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ 1936 ਵਿੱਚ ਸਰਗੋਧਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਚਾਲੀ ਚੱਕ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਵਲੀਪੁਰ ਆਏ। ਚਾਂਦੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੋਗਾਣਾ 'ਲੈ ਜਾ ਛੱਲੀਆਂ ਭੁਨਾ ਲਿਆਈਂ ਦਾਣੇ, ਵੇ ਸਿੱਤਰਾ ਦੂਰ ਦਿਆਂ ' ਅਤੇ 'ਬੱਗੀ ਬੱਗੀ ਕਣਕ ਦੇ ਮੰਡੇ ਮੈਂ ਪਕਾਨੀ ਆਂ ' ਵਰਗੇ ਗੀਤ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚਲੀ ਕਸਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀਆਂ ਚੋਭਾਂ ਵੀ ਹਨ ਕਿ 'ਰਾਵੀ ਦਿਆ ਪਾਣੀਆ ਤੂੰ ਠੋਕਰ ਨਾ ਮਾਰ ਉਇ'। ਪਰ ਇਹ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਂਦੀ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ.... ਮੈਂ ਉਜੜ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਉਜੜੇ ਲੋਕ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਵੱਸਦੇ ਨੇ'।⁵

ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਸਮੋਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਾਹੀਆ, ਵਾਰਾਂ, ਟੱਪੇ, ਬੋਲੀਆਂ ਢੋਲੇ, ਦੋਹੜੇ, ਸਦਾਂ, ਝੋਕਾਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਲੋਰੀਆਂ, ਕਿਕਲੀਆਂ, ਥਾਲ ਸਭ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹਨ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਿਵੇਦੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮੁਹਿੰਜੋਦੜੇ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਗਾਉਂਦੀ ਨੱਚਦੀ ਤੇ ਜੂਝਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਮਾਨਤਦਾਰ ਹਨ।⁶

ਪਰੰਤੂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਰਾਸਤ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂਕਣ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸਾਂਝੀ ਗਈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਕੰਪੋਜੀਸ਼ਨ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਡਾ. ਰਾਜਵੰਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਜਿਹੇ ਗੀਤ, ਮੁਖੜਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਜਰਾ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਮੁਖੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਤੇਰੇ ਗਲ ਕੈਂਠਾ, ਮੇਰੇ ਗਲ ਗਾਨੀ
ਛੱਲਾ ਦੇ ਜਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਤੇਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ

(ਫਿਲਮ ਚੰਨ ਵੇ, ਸ਼ਾਇਰ ਹਜ਼ੀ ਕਾਦਰੀ)

ਅੜੀ ਵੇ ਅੜੀ, ਨਾ ਕਰ ਬਹੁਤੀ ਅੜੀ
ਦੁੱਧ ਪੀ ਲੈ ਜਾਲਮਾ, ਵੇ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਖੜੀ।

(ਫਿਲਮ ਕਾਲਾ ਗੁਜਰ, ਸ਼ਾਇਰ ਅਲਤਾਫ ਬਾਜਵਾ)⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਫਿਲਮਾਂ ਜਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਕਸਤੂਰੀ ਬਣ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇਕਲ, ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਇਕਲ, ਕਾਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਰ ਕਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਭਾਵੀ ਟੀਚਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਿਸਟਮਾਂ ਤੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮੈਕਾਨੀਜ਼ਮ ਭਾਵੇਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੈਕਾਨੀਜ਼ਮ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੱਕੀ ਤੰਦ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮੈਕਾਨੀਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ 'ਸਮਾਜਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ' ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਰਥਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨ) ਅਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ' (ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੰਡ ਦੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੇਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।⁸

ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 150 ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਬਣੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਜੋਗੀ ਰੱਖਿਆ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਇਆ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।⁹ ਪਰੰਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਨੂੰ ਬਿਖਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਪੱਖੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਫਿੱਕਾ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਇੱਥੇ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਪੰਜਾਬ' ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਵਿਗਸਣਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਦਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਲੀਮ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।¹⁰

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਕਈ ਹੀਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਝਰੋਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਲ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾਸਤਾਨ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਪਰ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅੜਚਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਉੱਤੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਉਪਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਲਈ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਇੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਧਰ ਤੇ ਉੱਧਰ ਤੋਂ ਇੱਧਰ ਦੀ ਆਮਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰ ਸਕਦੀ। ਅਜੋਕਾ ਆਪਸੀ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣਾ-ਦਾਣਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸਾਝੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਝਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੁਠ ਆਵੇਗੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਖੁਦਾ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਹੀਮ ਸਭ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਤ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗਤੀ ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਕੁੱਝ ਕਦਰਾਂ ਵਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਖੰਡਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜਿਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਰਲਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਵਿੱਦਿਅਕ, ਆਰਥਿਕ, ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹਨ।¹¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਦੇਖੇ ਕਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਸਿਰਜਨਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਹੈ। ਅਕੇਵਾਂ ਥਕੇਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਗੈਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਅਸਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਕਰਮਯੋਗੀ ਧੁਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਡਾ.ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼, ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1987, ਪੰਨਾ 113.
- 2) ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨੋਰੰਜਨ, (ਸਰੋਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਦਨ, ਫਗਵਾੜਾ, 2001, ਪੰਨਾ 13.
- 3) M.L Joshi, History of Punjab (Vol-1), Punjabi University Patiala, 1977, Page 89.
- 4) ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, 'ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ', ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 21.
- 5) ਨਿੰਦਰ ਘੁਗਿਆਣਵੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਥੰਮ' ਵਾਰਤਕ ਵਿਵੇਕ, ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਬਰਾੜ, ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ (ਸੰਪਾ.).ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 70.
- 6) ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਰਪਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 88.
- 7) ਅਖਲਾਕ ਆਤਿਫ (ਤਹਿਕੀਕੀ, ਤਰਤੀਬ), ਡਾ. ਰਾਜਵੰਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ (ਲਿਪੀਅੰਤਰਕਾਰ), ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾਂ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2016, ਪੰਨਾ 15.
- 8) ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1984, ਪੰਨਾ 87.
- 9) ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2000, ਪੰਨਾ 56.
- 10) ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2016, ਪੰਨਾ 79.
- 11) ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨੋਰੰਜਨ (ਸਰੋਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਦਨ, ਫਗਵਾੜਾ, 2001, ਪੰਨਾ 21.